

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

מתרבות חומרית לתרבות רוחנית – חקלאות ותרבות יהודית בהר חברון

בית היערן, שביל המתקנים החקלאיים, חורבת ענים
"כִּי הָרַ יְהִיָּה לְךָ פִּי יַעַר הוּא וַיִּבְרָאֲתוּ וְהָיָה לְךָ תַּצְאָתִיו"
([יהושע יז, יח](#))

יער יתיר, מתוך: [ויקיפדיה](#)

[היש"מ](#) מותאם לסדנת "ההר כערש האומה"

מאת: יובל ארדון, איתן מכליס, ניצן דיין

עריכה: רונית בין

עריכה לשונית: אפרת חבה

תשע"ד, 2014

רח' הנביאים 30, בניין ארלדן ירושלים, 91911, טל': 02-5603190/1, פקס': 02-5602054

אגף של"ח וידה"א – inbalba@education.gov

קובץ זה מכיל קישורים גם לאתרים חיצוניים שאינם אתרי משרד החינוך.
תוכן אתרים אלו, לרבות הפרסומות הכלולות בו, הינו באחריות בעלי האתרים ואינו באחריות משרד החינוך.

מתרבות חומרית לתרבות רוחנית – טרסות ומעיינות בהרי ירושלים

בית היערן, שביל המתקנים החקלאיים, חורבת ענים

”כִּי הָרַ יְהוָה לָךְ כִּי יַעַר הוּא וַיֵּרְאֵנוּ וְהָיָה לָךְ תִּצְאָתוֹ”

(יהושע יז, יח)

אנו מוצאים שבדרום הר חברון הייתה התיישבות יהודית כבר בימי יהושע בן-נון, [ביהושע פרק טו](#) (פרק נחלת יהודה), מוזכרים היישובים [כרמל](#), [מעון](#), [זיף](#), [יוטה](#) ועוד. הכפרים [הערביים](#) שבדרום הר חברון כיום יושבים על גבי אתרים אלה ומשמרים בשמותיהם את שמות היישובים מתקופת התנ”ך. מסלול היש”מ מתקיים [בחבל יתיר](#), שבדרום הר חברון, הנמצא על גבול המדבר. את שביל המתקנים החקלאיים [שביער יתיר](#) סללה הקק”ל. השביל עובר [בחורש ים-תיכוני](#) שנטעה הקק”ל. בעבר שימש המקום לתעשייה של היישוב הקדום [ענים](#), ולכן אפשר לראות בקרבת השביל מתקנים חקלאיים עתיקים רבים ששומרו ושוחזרו על-ידי קק”ל. מתקנים דוגמת אלה הם עדות [לתרבות החומרית](#) הנטועה בהר מאז תקופות ימי המקרא. השפעתה של התרבות החומרית על התרבות הרוחנית¹ של עמנו ניכרת עד היום ובאה לידי ביטוי בשבת, בחג ובמועד, בניבים ובמטבעות לשון. הכיסופים לארץ ישראל, שבשנות הגלות התמקדו בירושלים, במערת המכפלה ובקבר רחל – קרי: בהר המרכזי, הובילו לבסוף לייסוד התנועה הציונית ולהקמת מדינת ישראל בארץ ישראל.

חבל ארץ: [דרום הר חברון](#).

משך זמן היש”מ: כ-5 שעות (ללא נסיעה).

אורך מסלול ההליכה: 1.5 ק”מ.

מפה: מפת סימון שבילים מס’ 12 – דרום השפלה ושולי הר חברון.

נקודת התחלה: בית היערן (נ”צ 20325/58298).

נקודת סיום: חורבת ענים (נ”צ 20590/58475).

עונה מומלצת: חורף ואביב.

מגבלות

- אסורה הכניסה למערות המסתור בחורבת ענים מחשש התמוטטות וקרציות.
- יש לשים לב לתוואי הנסיעה – מסלול הנסיעה עובר בסמוך לקו הירוק, וחצייה שלו מעלה

את דרישות האבטחה.

דגשי בטיחות: אין להיכנס למקורות מים, יש לצעוד בזהירות כדי להימנע מהחלקה.

אין לסטות משבילים מסומנים.

דרגת קושי: קל, אינו בר-נגישות.

אתרים בתשלום: אין, בסמוך לט”ו בשבט אפשר לתאם עם הקק”ל קיום נטיעות.

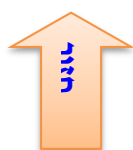
¹ תרבות רוחנית: מכלול החגים, המועדים, הטקסים, התפילות, הסמלים, השפה והמנהגים המאפיינים תרבות.

מה ביש"מ

1. [תיאור מסלול](#)
2. [מפות היש"מ](#)
3. [תיאור האתרים שבמסלול](#)
4. [מהלך הפעילות ביש"מ](#)
5. המחשות ואמצעי עזר לניהול היש"מ
  - [מפות אזור ההר \(1\)](#)
  - [תצפית בציורים מבית היערן \(2\)](#)
  - [נופאדם, קשיים ופתרונות בחקלאות בהר \(3\)](#)
  - [נופאדם, קשיים ופתרונות בחקלאות בהר \(4\)](#) – תשובות למורה
  - [בור ובאר – מצאו את ההבדלים \(5\)](#)
  - [בור ובאר – מצאו את ההבדלים \(6\)](#) – תשובות למורה
  - [מתקנים חקלאיים \(7\)](#)
  - [ניבים וביטויים \(8\)](#)
  - [ניבים וביטויים \(9\)](#) – תשובות למורה
  - [חורבת ענים – משחק משימות \(10\)](#)
  - כרטיסיות לאתרים
  - מפתח לכתב חידה
  - [בית הכנסת \(11\)](#)
  - [חורבת ענים \(12\)](#) – תשובות למורה
  - [חורבת ענים – זיהוי אתרים שבתמונה \(13\)](#)
  - [שולחן השבת \(14\)](#)
  - [מעגל של"ח \(15\)](#)
  - [מהו מעגל של"ח](#)
6. תנ"ך
  - [יהושע יז, יח](#)
  - [דברים יא, י-יא](#)
  - [יהושע טו](#)
7. [ביבליוגפיה מומלצת](#)
8. [קישורים אינטרנטיים נוספים](#)

תיאור מסלול

תחילת המסלול (מפה 1 : מפת היש"מ) בתצפית מבית היערן (1) ובפעילות במקום. משם ניסע לתחילת המסלול, לחניון הבור (2). במקום נמצא בור מים (א, מפה 2 : שביל המתקנים החקלאיים). מאחורי הבור מתחיל שביל המתקנים החקלאיים (3). נרד לכיוון דרום-מערב בשביל המסומן בשחור והתחום משני צדדיו באבני שדה. בדרך נראה מתקנים חקלאיים, כגון : גת חצובה בסלע (ב), בור מים ותעלות הזנה חצובות בסלע (ג), מספר אבני ים ומפרכות שמונחות לצדי השביל ומחצבה למפרכות (ד), מדוכה (ה), מערת קבורה (ו) ומכלאת צאן (ז). לאחר מכן נמשיך בירידה לוואדי ונלך בו עד חורבת ענים (4), שם נראה מגדל שמירה (ח), בית כנסת (ט) ומערות מגורים (י) החצובות בסלע הגיר.

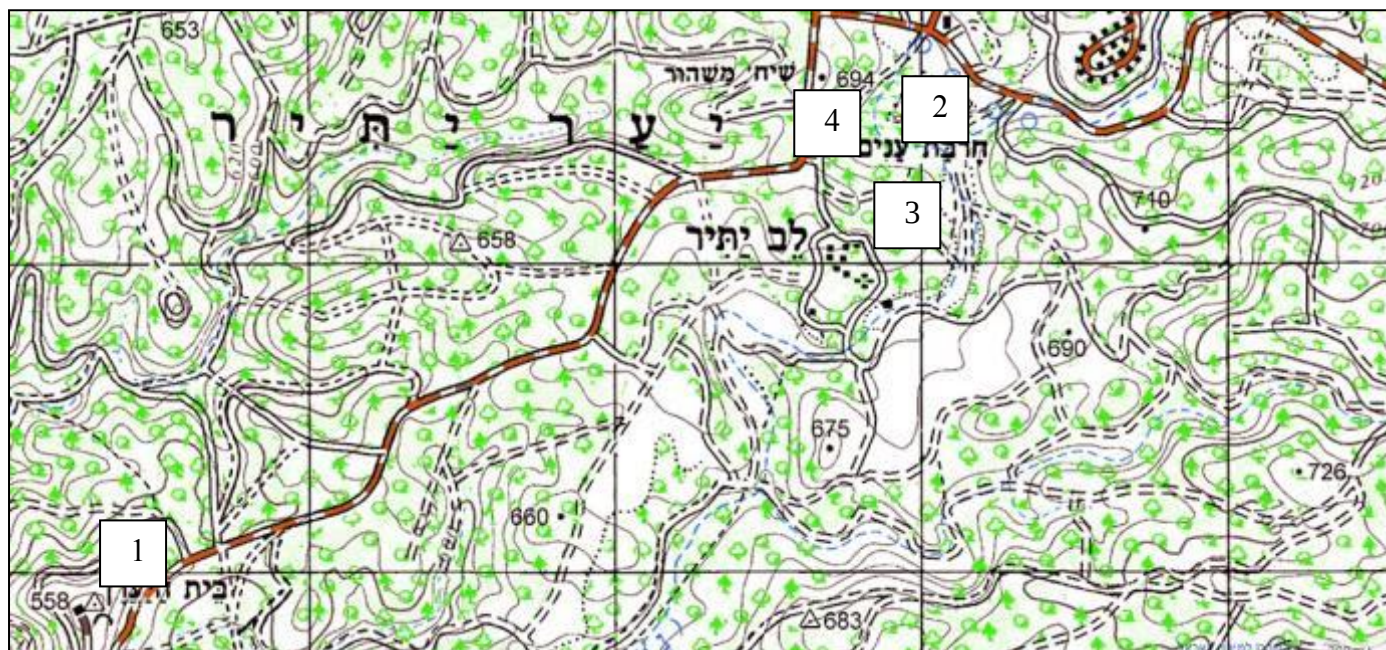

מפות היש"מ

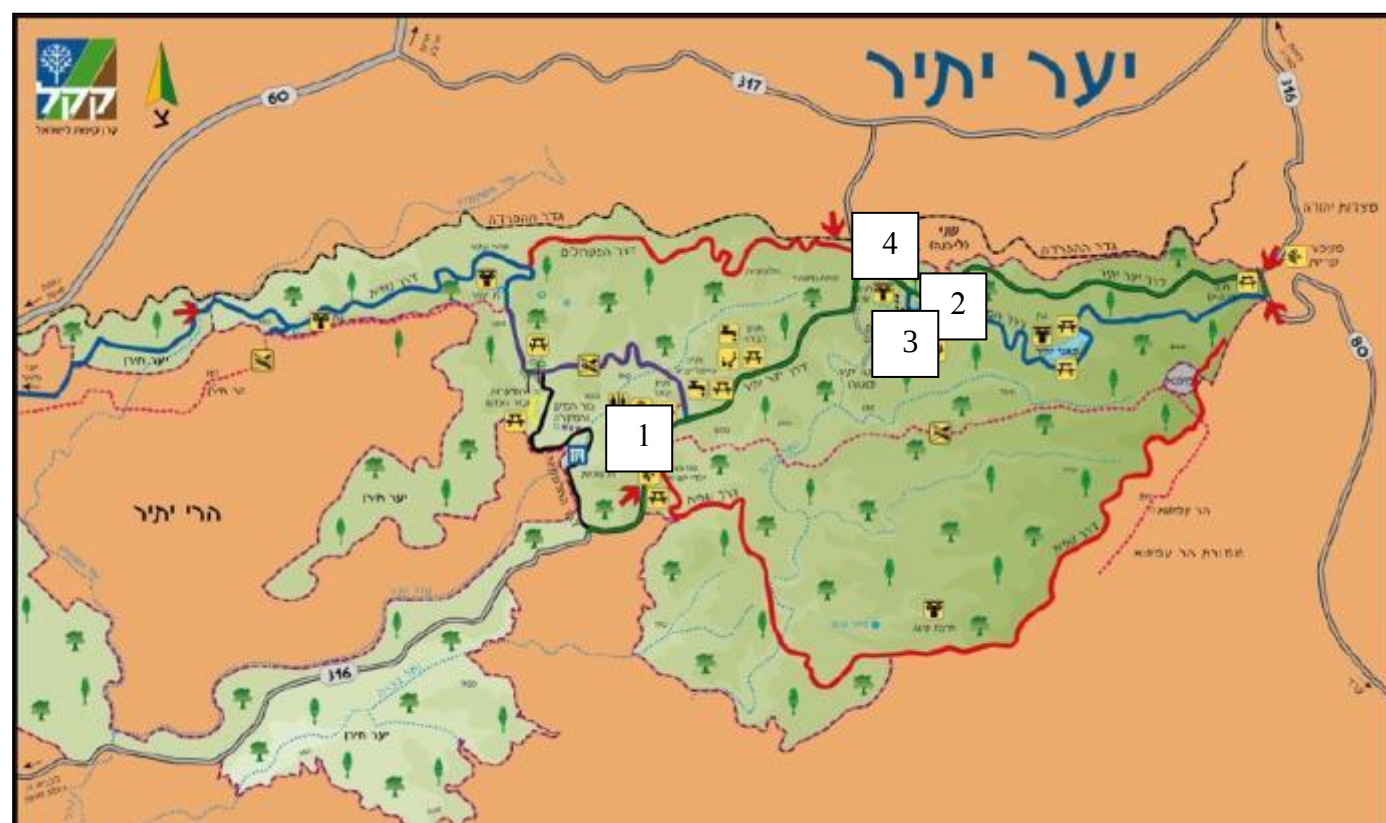
מפה 1א'

המסלול המוצע מתחיל בתחנה 1 (בית היער), ולאחר מכן תהיה נסיעה לתחנה 2 (חניון הבור). משם המסלול ממשיך לתחנה 3 (דרך המתקנים החקלאיים), ומסתיים בתחנה 4 (חורבת ענים).

מתוך: [עמוד ענן](#)

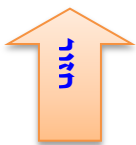
מפה 1ב'

מתוך: [אתר קק"ל](#)

מפה 2: שביל המתקנים החקלאיים

מתוך: [אתר צופית](#)

תיאור האתרים שבמסלול

בית היערן (1)

בית היערן הוא חלק מכפר מגורים וממחנה עבודה שהוקמו בשנת 1967 עבור עובדי הקרן הקיימת לישראל. כפר המגורים ומחנה העבודה הוקמו במטרה שעובדי הקק"ל ומשפחותיהם יגורו במקום, יטעו בו יער וידאגו לשמירתו ולקיומו. עם השנים, היה המקום למרכז התיישבות והכשרה עבור מתיישבי האזור טרם עלייתם לקרקע בנקודות הקבע. היום המטיילים יכולים לעלות אל מרפסת התצפית ולחזות בנופי הסביבה.

חניון הבור ושביל המתקנים החקלאיים (2-3)

שביל המתקנים החקלאיים הוא שביל באורך של כ-600 מטרים, העובר בתוך חורשת אורנים שנטעה הקק"ל. השביל מתחיל בחניון הבור, שם אפשר למלא מים ולאכול (במקום יש שולחנות פיקניק ופח אשפה). בחניון עצמו מוצבים **בור מים (א)** וחוליותו ושלט הסבר. בהמשך השביל יש **גת (ב)** החצובה בסלע בשלושה משטחים מדורגים. במשטח העליון, הגדול והשטוח ביניהם, דרכו את הענבים ברגליים יחפות. משם גלשו הענבים הדרוכים אל המשטח השני – מעין תא קטן, ששימש לשיקוע המוצקים. התירוש שנסחט זרם מהמשטח האמצעי, דרך נקב, אל הבור השלישי. את התירוש אספו בכלי קיבול, בדרך כלל כדי חרס. בהמשך השביל בור מים נוסף. זהו מאגר תת-קרקעי שצורתו פעמון – רחב בקרקעיתו והולך וצר כלפי מעלה. בעבר היו הבורות מקור המים החשוב ביותר לתושבי ספר המדבר. הגשמים המועטים שירדו באזור זה זרמו **בתעלות הזנה חצובות בסלע אל הבורות (ג)**. אל הבורות נקוו גם מים מגגות הבתים, דרך מרזבים ותעלות שהותקנו לשם כך. היום משמש בור המים את הבדווים באזור לאגירת מים. בהמשך השביל מצויות מפרכות אחדות, חצובות בסלע. **מפרכה (ד)**, הקרויה גם ממל, היא האבן הכותשת את הזיתים בבית הבד בתהליך הפקת השמן. את הזיתים מניחים על משטח אבן, וכותשים ומרסקים אותם בעזרת אבן אנכית המונעת בתנועות סיבוביות ביד אדם או בעזרת בהמה. מפרכות אלו הן יוצאות דופן שכן הן נמצאות בשטח פתוח – לרוב בתי בד שכונו במבנים סגורים ומוגנים מפני הגשמים. מסיבה זאת חוקרים אחדים סבורים שהמפרכות האלה לא שימשו להפקת שמן זית, אלא לגריסת דגנים. בהמשך השביל מצויות כמה **מדוכות (ה)** – שקערוריות בסלע, הקרויות גם ספלולים, שבהן טחנו חיטה או תבלינים באמצעות סלע, עצם או פיסת עץ עגולה משחיקה. בהמשך השביל יש **מערת קבורה (ו)** שבה חצובים כוכים מספר, ומולה ניצבות כמה אבנים גדולות היוצרות מתחם סגור ששימש **כמכלאת צאן (ז)**.

חורבת ענים (4)

חורבת ענים היא אתר ארכאולוגי הנמצא בשיפולי גבעה המזוהה עם היישוב ענים מתקופת המקרא ומתקופת התלמוד. באתר יש מערות מגורים וסביבן מתחם מגודר, שכנראה שימש כמכלאות, שרידי בית כנסת מהמאה הרביעית לספירה (התקופה התלמודית), ושרידי מצודה בראש הגבעה, הכוללת

מגדל שמירה (ח), בית הכנסת (ח) ומערות מגורים חצובות בסלע (ט), כנראה מתקופת המלוכה הישראלית (המאה השמינית לפנה"ס).
ממצודה זו שרדו בעיקר היסודות. בקרבת מקום ממוקמים מתקנים חקלאיים עתיקים, המרמזים על מקורות הפרנסה של תושבי המקום.

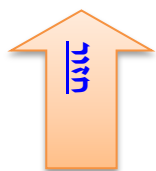

מהלך הפעילות ביש"מ

סדר	מקום	נושא הפעילות	תיאור הפעילות	דגשים	הערות	זמן	ציוד מיוחד
1	בית היערן (1)	הצגת נושא היש"מ התמצאות במרחב	מה מצפה לנו היום – קישור היש"מ לסדנה והצגת המסלול. 1. <u>מפות אזור ההר (1)</u> – תלמיד יצביע על רצועת ההר ועל אזור ההר שבו מתקיים היש"מ. 2. <u>תצפית</u> – הפעלה <u>תחרותית</u> בחוליות, הפעלת מש"צים, <u>תצפית בציורים מבית היערן (2)</u> .	יש להתייחס למיקום היישובים במרחב מבחינה טופוגרפית.	- שירותים מוסדרים - חלוקת הכיתה לארבע - נהלי בטיחות ומספרי ברזל - פעילות היום מתנהלת <u>בחוליות</u> ובליווי <u>מש"צים</u> . המש"צ ירים חידה בכל פעם, החוליה הראשונה שתצביע על המקום במדויק ותזהה אותו תזכה בנקודה. מש"צ ינהל רישום נקודות. יישובים ואתרים נוספים: חברון, ירושלים, באר-שבע, סוסיא, ערד, שני, מיתר.	30 דק'	- מפה - עזרים <u>מפות אזור ההר (1)</u> <u>תצפית בציורים מבית היערן (2)</u>
2	בית היערן (1)	נופאדם	<u>נופאדם, קשיים ופתרונות לחקלאות בהר (3)</u>	השפעת מבנה הנוף על החקלאות בהר. <u>בעיבוד המשימה ובסיכומה</u> יש להתייחס לטופוגרפיה של אזור זה. יש להזכיר את הטרסות (מצד מערב) שנועדו להתמודד עם הקושי שיוצרים המדרונות. יש לסיים את השיחה בהקראה של הפסוקים <u>בדברים יא, י-יא</u> , המדברים על הארץ המובטחת, על התלות של האדם בגשם (חשוב לציין את התנאים הפיזיים האופייניים לאזור דרום הר חברון).	- כל חוליה תקבל תמונה של אובייקט בנוף הקרוב. החוליה צריכה להתמקם על גג בית היערן לכיוון האובייקט. - יש לתאר את מאפייני הנוף הנשקפים ולהחליט אם הם נוחים לגידול חקלאות.	30 דק'	<u>נופאדם, קשיים ופתרונות לחקלאות בהר (4)</u> – תשובות למורה
		שיחה עם נציג הקק"ל	פגישה עם נציג קק"ל במקום שיתאר את המפעל של הקק"ל במרחב יתיר ואת מטרותיו.	הקשבה והתנהגות מכובדת. פעילות קק"ל באזור (החזקת אדמות יהודיות במרחב יהודה).	תיאום שיחה כזו ותיאום קיום נטיעות יתבצעו דרך נציג קק"ל בכל מרחב.	45 דק'	

3	חניון הבור (2)	1. ארוחת בוקר 2. בור ובאר	1. <u>בור ובאר – מצאו את ההבדלים (5)</u> 2. תחרות בין חוליות – העברת מים על ידי כוס לקערה ללא נגיעה בכוס בידיים.		- יש להקפיד על פינוי כל הפסולת. - במקום ברזי מים. תיאור המשימה : הקבוצה צריכה למלא מים בכוס, לתפוס את הכוס בעזרת החבל בלבד, ולשפוך אתה מים לקערה. הקבוצה המנצחת היא מי שהצליחה בזמן נתון למלא הכי הרבה מים בקערה.	30 דק'	- <u>בור ובאר – מצאו את ההבדלים (6)</u> 4 קערות, 4 כוסות, 4 חבלים.
4	שביל המתקנים החקלאיים (א-ז)	הליכה	<u>המתקנים החקלאיים (7)</u> <u>מטלת חקר – תחרות בין חוליות:</u> זיהוי המתקן (גת, בור מים, מפרכה, מדרגה חקלאית, מכלאת צאן). התאמת משפט לכל מתקן: כל משפט הוא ניב או ביטוי בשפה העברית, המתקשר להשפעת התרבות החומרית על התרבות הרוחנית עד ימינו. יש להזכיר זאת בסיכום היום.	המש"צ יציג בפני החוליה ביטוי או ניב מתוך: <u>ניבים וביטויים (8)</u> . כל זיהוי מקנה נקודה. מש"צ ינהל רישום.	משימת המתקנים החקלאיים כוללת ברקודים QR (יש לוודא הימצאות האפליקציה בסמארטפונים של התלמידים).	45 דק'	<u>ניבים וביטויים (9)</u> – תשובות למורה דפים, צבעים, תחפושות.
5	חורבת ענים (4 ח-י)	סיפורו של אתר	1. <u>חורבת ענים – משחק משימות (10)</u> , מעבר בין האתרים השונים שבמקום, כולל <u>בית הכנסת (11)</u> , אגב ביצוע משימות, קבלת חלק מכתב חידה המספר על חורבת ענים. 2. סיכום וסיפור האתר של <u>חורבת ענים</u> .	המש"צים יעמדו בתחנות השונות וימסרו לכל חוליה את המשימות וחלק מכתב החידה לאחר שהמשימה הושלמה.		60 דק'	<u>חורבת ענים (12)</u> – תשובות למורה
6	חורבת ענים – בית הכנסת (ט)	החיבור בין החקלאות והיהדות	1. <u>שולחן השבת (14)</u> – הדמיה של טקס קבלת שבת ושיחה עם התלמידים על הקשר שבין הטקס לבין חקלאות: דגן, יצהר ותירוש. 2. <u>דברים יא, יג-טו</u> ("דגנך תירושך ויצהרך"), להדגיש את החשיבות של התפילה הזו ליהודי המאמין	חיבור בין שלושת מרכיבי הטקס לבין המקור החקלאי שלם. אפשר גם להזכיר את קריאת שמע (להקריא מתוך התנ"ך – <u>דברים יא, יג-טו</u> ("דגנך תירושך ויצהרך"), להדגיש את החשיבות של התפילה הזו ליהודי המאמין		15 דק'	חלה, בקבוק יין, כוס קידוש, נרות שבת, כיפה, סידור, ספר תנ"ך.

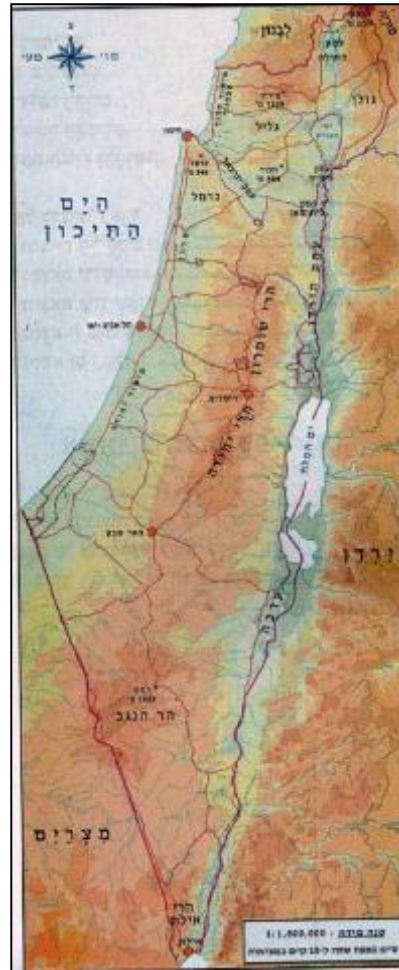
			ואת ועצם ההופעה של דגן תירוש ויצהר בתפילה זו . כמו כן להדגיש את הביטוי והמשמעות של דגן יצהר ותירוש במועדי ישראל ובאירועים חשובים בחיי האדם, כגון : בר מצווה, חתונה , טקס הבדלה.	2. <u>בית הכנסת</u> בחורבת ענים ומקומו בחיי האדם אז והיום.			
	30 דק'			<u>מעגל של"ח (15)</u>	מעגל של"ח וסיכום היש"מ	חורבת ענים – חורשה	87

המחשות ואמצעי עזר לניהול היש"מ

מפות אזור ההר (1)

1. המורה או המש"צ יזמין תלמיד להצביע על אזור רצועת ההר.
2. המורה או המש"צ יזמין תלמיד להצביע על האזור המדווי בהר שבו מתקיים היש"מ.

מפה פיזית של א"י

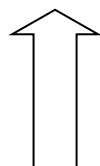

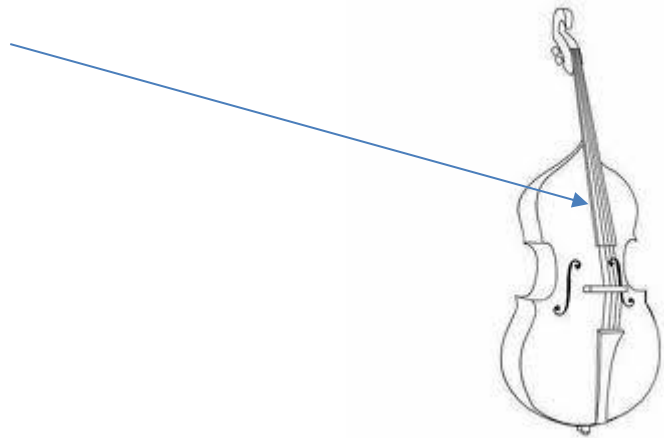
מפת אזור ההר, מתוך: האתר של [אריה בר](#)

לראש לש יראה גאוגרפי

תצפית בציורים מבית היערן (2)

י+ 2	ה=ע ז+ 1
ק + 4	7 + 3

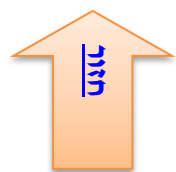
+ יא 6	5
מ=ל + ת 7	

פתרונות למורה

1. ערד
2. שני
3. באר שבע

4. חברון
5. מיתר
6. סוסיא

7. ירושלים

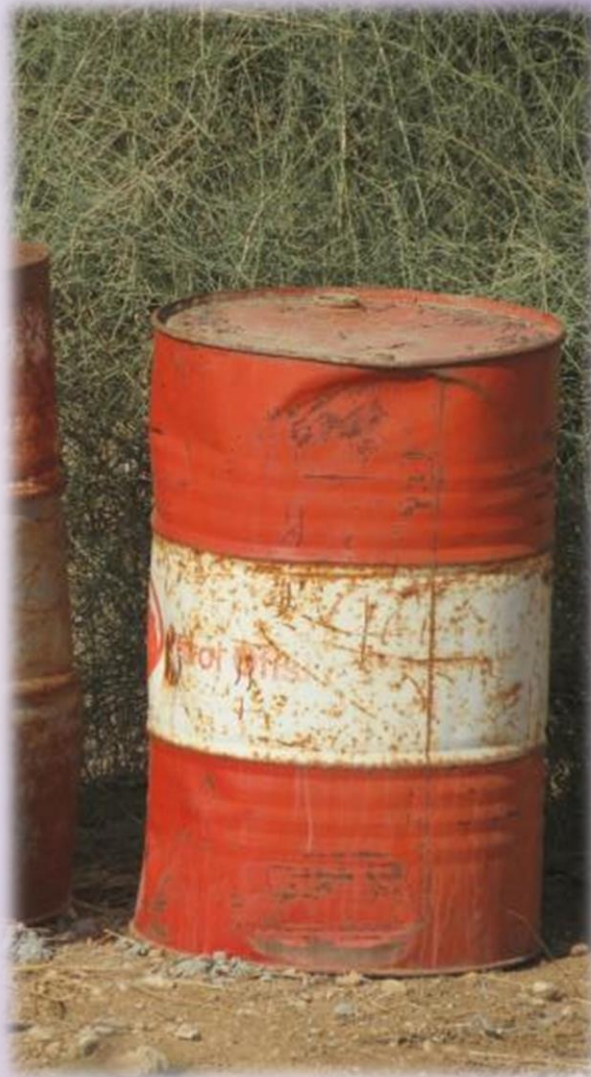

א. קשיים ופתרונות בחקלאות בהר

משימה

- מצאו את המקום ואת הזווית שמהם צולמה התמונה.
- רשמו כמה שיותר פרטי נוף, משלושת הרבדים, שאתם רואים במרחב הקרוב והרחוק.
- האם ניתן לקיים חקלאות בשטח כזה? מדוע? ציינו את הקשיים ואת היתרונות שבקיום קלאות בשטח כזה.
- האם מבין הפריטים שברובד האנושי יש פריט שמאפשר להתמודד עם הקשיים בחקלאות שתיארתם?

משימה

- מצאו את המקום ואת הזווית שמהם צולמה התמונה.
- רשמו כמה שיותר פרטי נוף, משלושת הרבדים, שאתם רואים במרחב הקרוב והרחוק.
- האם ניתן לקיים חקלאות בשטח כזה? מדוע? ציינו את הקשיים ואת היתרונות שבקיום חקלאות בשטח כזה.
- האם מבין הפריטים של הרובד האנושי יש פריט שמאפשר להתמודד עם הקשיים בחקלאות שתיארתם?

משימה

- מצאו את המקום ואת הזווית שמהם צולמה התמונה.
- רשמו כמה שיותר פרטי נוף, משלושת הרבדים, שאתם רואים במרחב הקרוב והרחוק.
- האם ניתן לקיים חקלאות בשטח כזה? מדוע? ציינו את הקשיים ואת היתרונות שבקיום חקלאות בשטח כזה.
- האם מבין הפריטים של הרובד האנושי יש פריט שמאפשר להתמודד עם הקשיים בחקלאות שתיארתם?

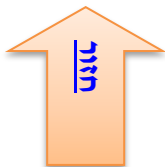

משימה

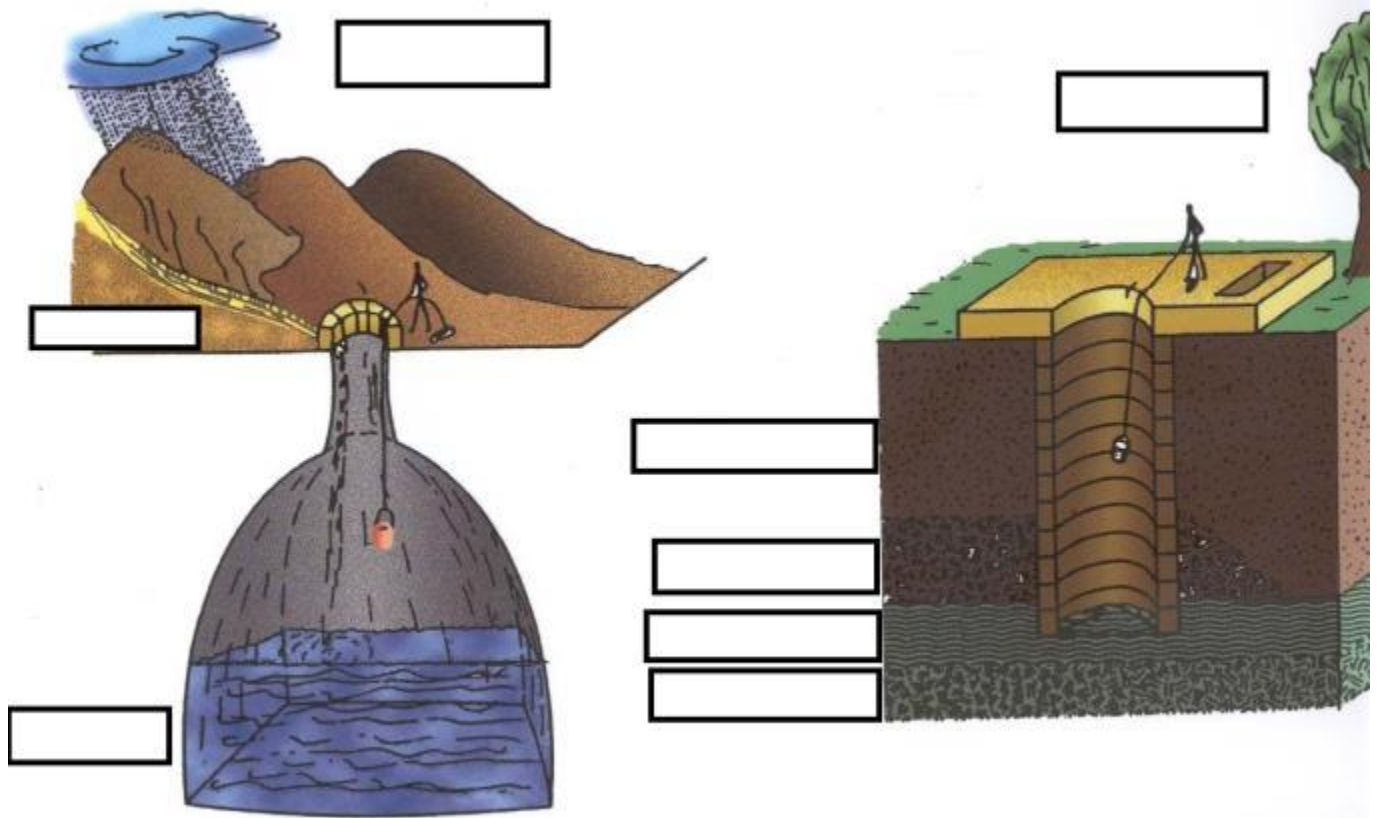
- מצאו את המקום ואת הזווית שמהם צולמה התמונה.
- רשמו כמה שיותר פרטי נוף, משלושת הרבדים, שאתם רואים במרחב הקרוב והרחוק.
- האם ניתן לקיים חקלאות בשטח כזה? מדוע? ציינו את הקשיים ואת היתרונות שבקיום חקלאות בשטח כזה.
- האם מבין הפריטים של הרובד האנושי יש פריט שמאפשר להתמודד עם הקשיים בחקלאות שתיארתם?

נופאדם, קשיים ופתרונות בחקלאות בהר (4) – תשובות למורה

- כל התמונות צולמו מהמרפסת של בית היערן (מצדו של המבנה גרם מדרגות המוביל אליה). תמונה מספר 1: לכיוון צפון; תמונה 2: לכיוון מערב; תמונה 3: לכיוון דרום; תמונה 4: לכיוון מזרח.
- במבט לצפון רואים הרים מיוערים (עצים נטועים); במבט למערב רואים הרים קצת פחות מיוערים, טרסות, יישוב יהודי; במבט לדרום רואים יער, טרסות, בקעה, ובמרחק כמה יישובים יהודים ובדווים. במבט למזרח רואים הרים מיוערים.
- אפשר לקיים חקלאות בשטח זה, אבל יש בכך קשיים: מיעוט יחסי של גשמים – המצריך בנייה של בורות מים; כשיש גשמים יש שיטפונות; אזור הררי מצריך בניית טרסות; הבדלי טמפרטורות בין היום והלילה.
- יש להתייחס במיוחד לעניין הטרסות, שאותן רואים ממש מתחת לבית היערן לכיוון מערב ולכיוון דרום. אלו אינן טרסות קלסיות, כי המסלע באזור אינו דומה למסלע באזור הרי יהודה. אלו טרסות שבנויות מתלוליות עפר, ותפקידן בעצם יותר לאגור את המים ופחות ליישר את השטח, אבל אפשר לדבר על ההתמודדות של האדם עם קיום חקלאות במדרונות הרים. הטרסות האלה נקראות "[קציר מי נגר](#)", בגלל תפקידן השונה מתפקידן של המדרגות החקלאיות הרגילות.

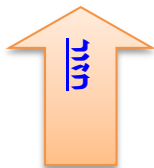
בור ובאר – מצאו את ההבדלים (5)

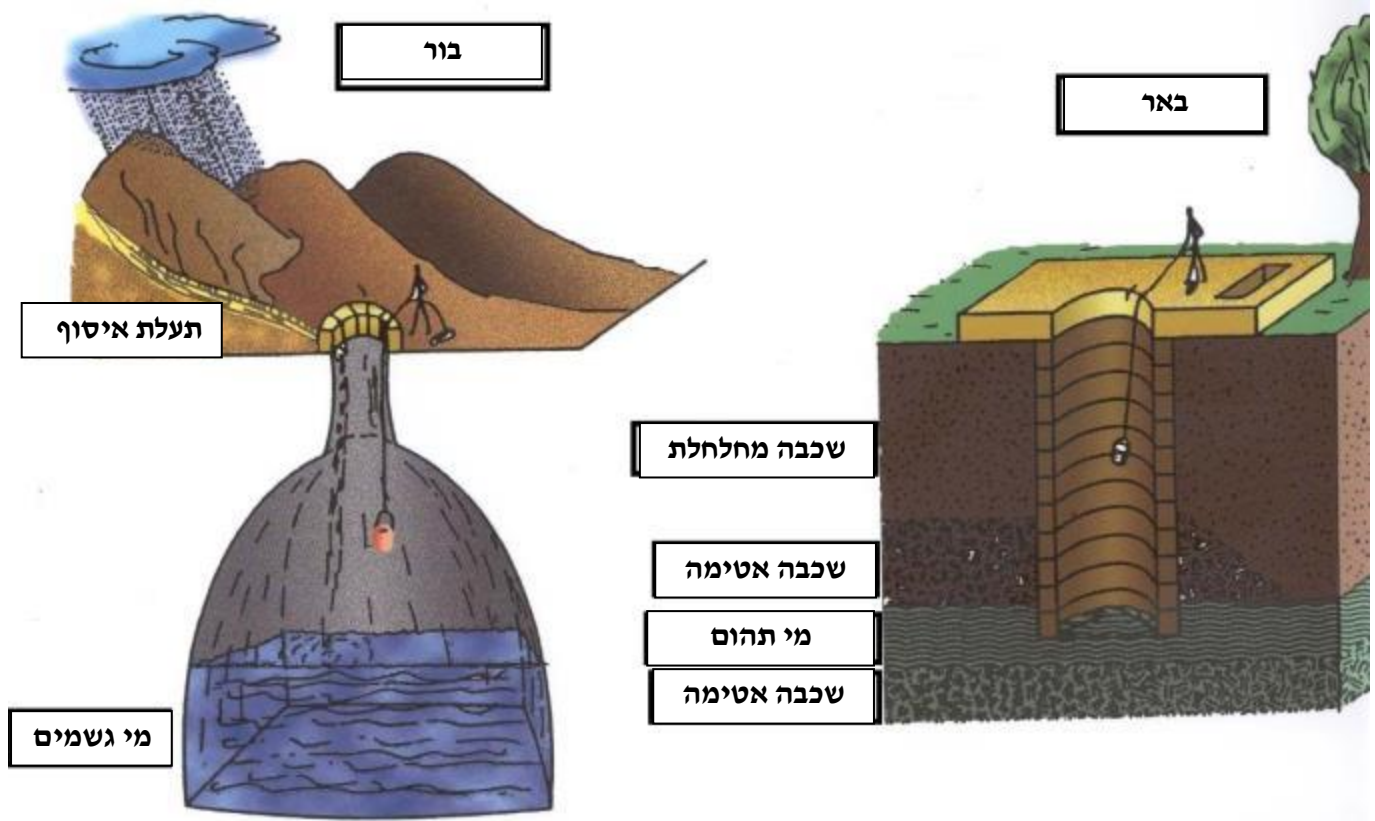
מקור התמונה: [צופים ברשת](#)

בנק מילים: בור, באר, תעלת איסוף, שכבה מחלחלת, שכבה אטומה, מי תהום, שכבה אטומה, מי גשמים

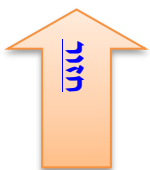
- השלימו את חלקי הציורים על-פי בנק המילים המצורף.
- תארו מה רואים בכל אחד מהציורים.
- מהם ההבדלים בין שני המתקנים? איך פועל כל אחד מהם?
- לדעתכם, איזה מהמתקנים מתאים יותר לאזור שבו אנחנו נמצאים?

בור ובאר – מצאו את ההבדלים (6) – תשובות למורה

- בציור הימני רואים באר מים החצובה בתוך הסלע, חודרת את השכבה המחלחלת ומגיעה לשכבה האטימה, שבה נאגרים מי התהום. בציור השמאלי רואים בור מים המקבל מי נגר עילי מתעלות איסוף, המנקזות אליו את מי הגשמים מהמקומות הגבוהים יותר.
- ההבדל הוא שמטרת באר היא להגיע למי תהום שכבר נמצאים במקום (נגר תחת), ובור מים נועד לאסוף את מי הגשמים היורדים (נגר עילי), ולכן מיקומו אינו תלוי במיקום מי תהום או בהימצאותם.
- חניון הבור נמצא בשליש גובה ההר. גובהו של ההר מצביע על כך שאם יש במקום מי תהום, הם נמצאים בעומק רב, והגעה אליהם הייתה מחייבת מאמץ רב, מה גם שלא הייתה טכנולוגיה שאפשרה את שאיבת מי התהום מעומקים כאלו. הבור אינו בראש ההר, זאת כדי שיוכל לקבל גם נגר מחלקים נמוכים יותר של ההר, אבל הוא אינו חפור בתחתית ההר, כדי שלא יקבל גם את כל הסחף שזורם עם המים במורד ההר. אפשר לחפש תעלות איסוף, חוליה של הבור, ובור שיקוע לסחף – שהם סימני זיהוי של בור מים.

שביל המתקנים החקלאיים

ברוכים הבאים לאזור תעשייה קדום ברצועת ההר

גת

לאיזה גידולים שימש המתקן? _____

כיצד היו משתמשים במתקן הזה? _____

אילו מהמשפטים מתאימים למתקן? _____

בית בד

לאיזה גידולים שימש המתקן? _____

אילו מהמשפטים מתאימים למתקן? _____

בור מים

זהו את חלקי הבור : תעלה, בור שיקוע, שוקת וחוליה.

אילו משפטים מתאימים למתקן? _____

מכלאת צאן

אילו סממנים מלמדים על השימוש שנעשה במקום? _____

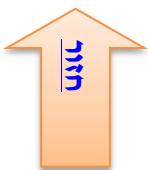
אילו משפטים מתאימים למתקן? _____

מדוכה

אילו סממנים מלמדים על השימוש שנעשה במקום? _____

כיצד השתמשו במתקן זה? _____

אילו משפטים מתאימים למתקן? _____

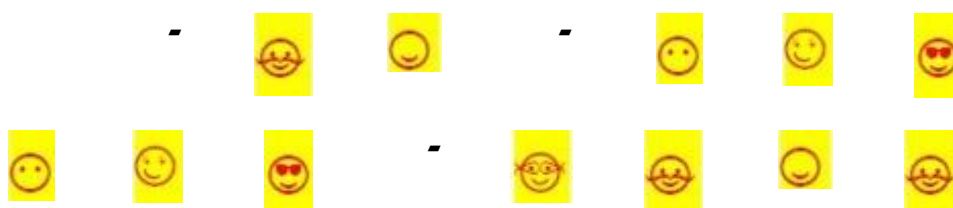
פתרו את החידות והתאימו את המשפטים לאתר המתאים להם:

1. אסרי לגפן עירה ולקורקה בני אהוננו, כיכס זיין לבזקו וכלס ענזיס סותו

2. 1 200 2 / 5 9 10 8 / 5 200 6 70 300 6 / 180 3 6 / 5 50 1 400 6 /

6 200 10 40 16 / 1 200 2 / 400 10 7 / 40 300 / 300 2 4 6 /

3.

4.

סרקו את הקוד בעזרת קורא ברקודים QR וקראו את המשפט.

5. נכנס יין ילא סוד

6.

7. 4 70 60 10 / 300 6 50 1 / 2 2 30 / 40 8 30 6

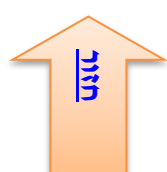
8.

9. לא תבשל גדי בחלב אמו

מפתחות לכתבי החידה

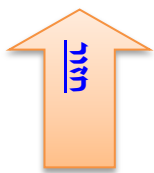
כ	י	ט	ח	ז	ו	ה	ד	ג	ב	א
כ	י	ט	ח	ז	ו	ה	ד	ג	ב	א
ת	ש	ר	ק	צ	פ	ע	ס	נ	מ	ל
ת	ז	ר	ק	צ	פ	ע	ס	נ	מ	ל

כ	י	ט	ח	ז	ו	ה	ד	ג	ב	א
😊	😊	😍	😊	😊	😊	😊	😊	😞	😊	😊
ת	ש	ר	ק	צ	פ	ע	ס	נ	מ	ל
😊	😊	😍	😊	😊	😊	😊	😊	😊	😊	😊

ניבים וביטויים (9) – תשובות למורה

1. אסרי לגפן עירה ולשורקה בני אתונו, כיבס ביין לבושו ובדם ענבים סותו (בראשית מט, יא) – מתאים לגת.
2. ארץ חיטה ושעורה וגפן ותאנה ורימון ארץ זית שמן ודבש (דברים ח, ח) – מתאים למפרכה, לגת ולמדוכה.
3. טוב שם משמן טוב (קהלת ז, א) – מתאים למפרכה.
4. אין הבור מתמלא מחוליתו (ברכות ג ע"ב) – מתאים לבור המים.
5. נכנס יין יצא סוד (סנהדרין לח ע"א) – מתאים לגת.
6. ויין ישמח לבב אנוש להצהיל פנים משמן (תהלים קד, טו) – מתאים לגת.
7. ולחם לבב אנוש יסעד (תהלים קד, טו) – מתאים למפרכה.
8. ארץ זבת חלב ודבש (שמות ג, ח) – מתאים למכלאות.
9. לא תבשל גדי בחלב אמו (שמות כג, יט) – מתאים למכלאות.

חורבת ענים – משחק משימות (10)

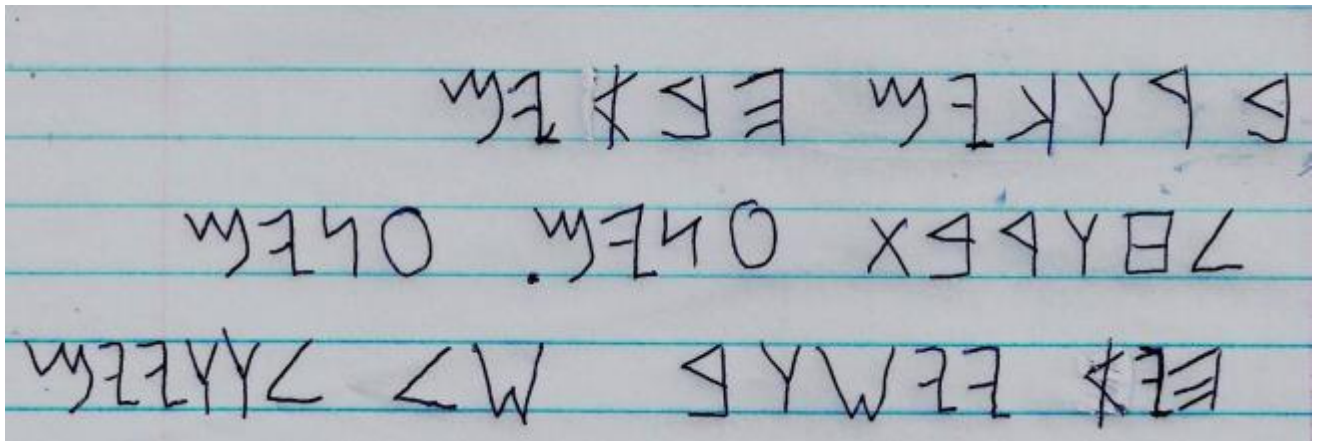
הוראות למשימה לחוליות

1. המורה או המש"צ ייתן לכל חוליה כרטיס הפניה לאתר, משימה לביצוע וכתב חידה.
2. בכל אתר יעמוד מורה או מש"צ, יבדוק שהמשימה בוצעה במלואה וייתן לחוליה כתב חידה ומשימה לאתר הבא.
3. האתר האחרון – מערת המגורים. שם נמצא המפתח לכתבי החידה.

מקום	משימה	הפניה לאתר הבא
מכלאות	להציג או לתאר בציור סצנה מחיי היומיום במקום (משימת סיום בשביל המתקנים החקלאיים)	עליכם להגיע למקום הגבוה ביותר באתר – ששימש, כמובן, להגנה על האתר – מבלי שהתצפיתן יראה אתכם. (למצודה)
מצודה	ביצוע התגנבות יחידים למצודה (מש"צ או מורה יעמוד ויתצפת, אפשר להגביל את ההתגנבות בזמן).	על פני השטח אין רואים בנייה רבה, לכו למבנה הגדול ביותר הנראה לעין – כנראה היה לו תפקיד מיוחד בחיי היישוב פה. (בית הכנסת)
בית הכנסת	זיהוי המבנה והשימוש בו על-פי התרשים.	הסיבה למיעוט המבנים על פני הקרקע היא שבמקום סלע רך, המאפשר חציבה בתוכו. במערת המגורים הקרובה ביותר נמצא המפתח לכתב החידה.
מערת מגורים	כתב חידה: יש לפתור את כתב החידה לפי המפתח הנמצא במערה – אין להוציא אותו ואין לצלם אותו (התלמידים צריכים להיכנס וללמוד את האותיות בעל פה).	

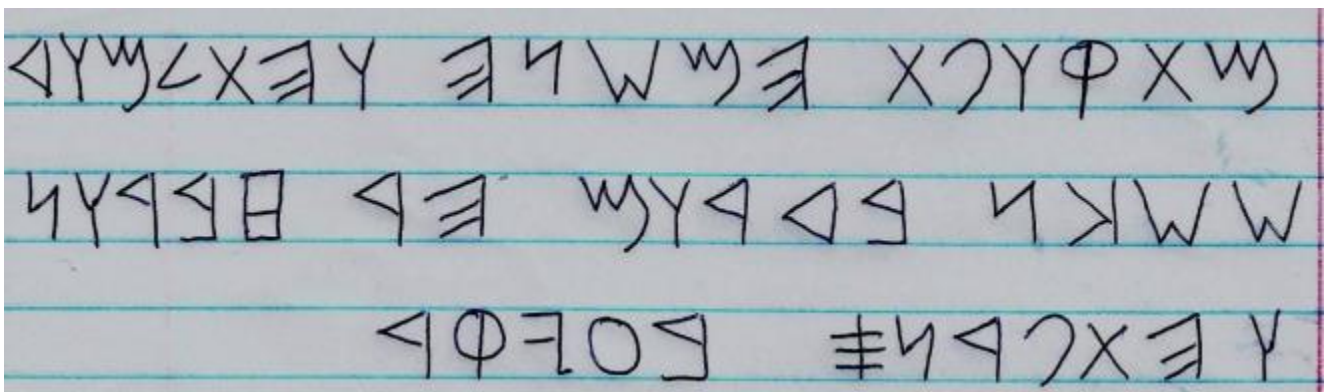

אתר 1: מכאול

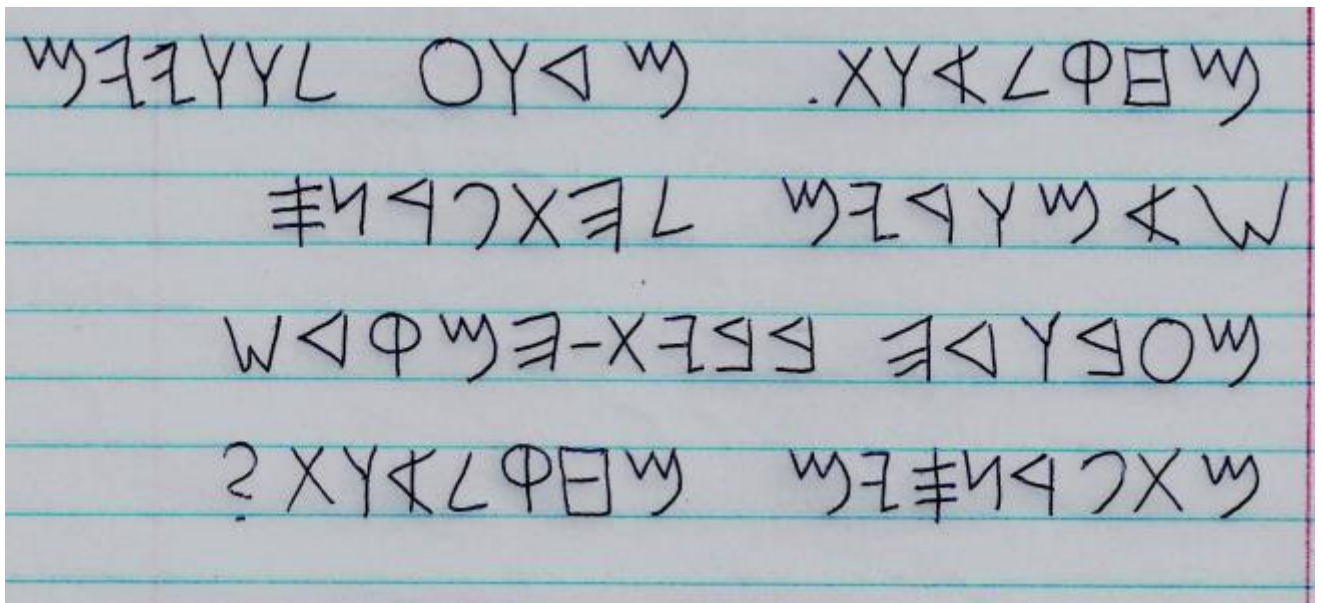
לתחנה הבאה: עליכם להאיץ למקום הסבה ביותר באתר, שישם כמובן להכנה על האתר - בלי שהתצפיתן יראה אתכם.

אתר 2: מצודה

לתחנה הבאה: על פני השטח אין רואים בנייה רבה, לכו למבנה הסדול ביותר הנראה לעין - שכנראה היה לו תפקיד מיוחד בחיי היישוב פה.

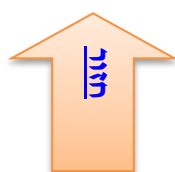
אתר 3: בית הכנסת (הצרה לאורה: לפני מתן כרטיסיה זו לתלמידים, עליהם להצג את משימת בית הכנסת [10])

לתחנה הבאה: הסיבה למיצוט המבנים על פני הקרקע היא שמקום סלע רק, המאפשר חציבה בתוכו. במצרת המאורים הקרובה ביותר נמצא המפתח לחידה.

מפתח לכתב החידה

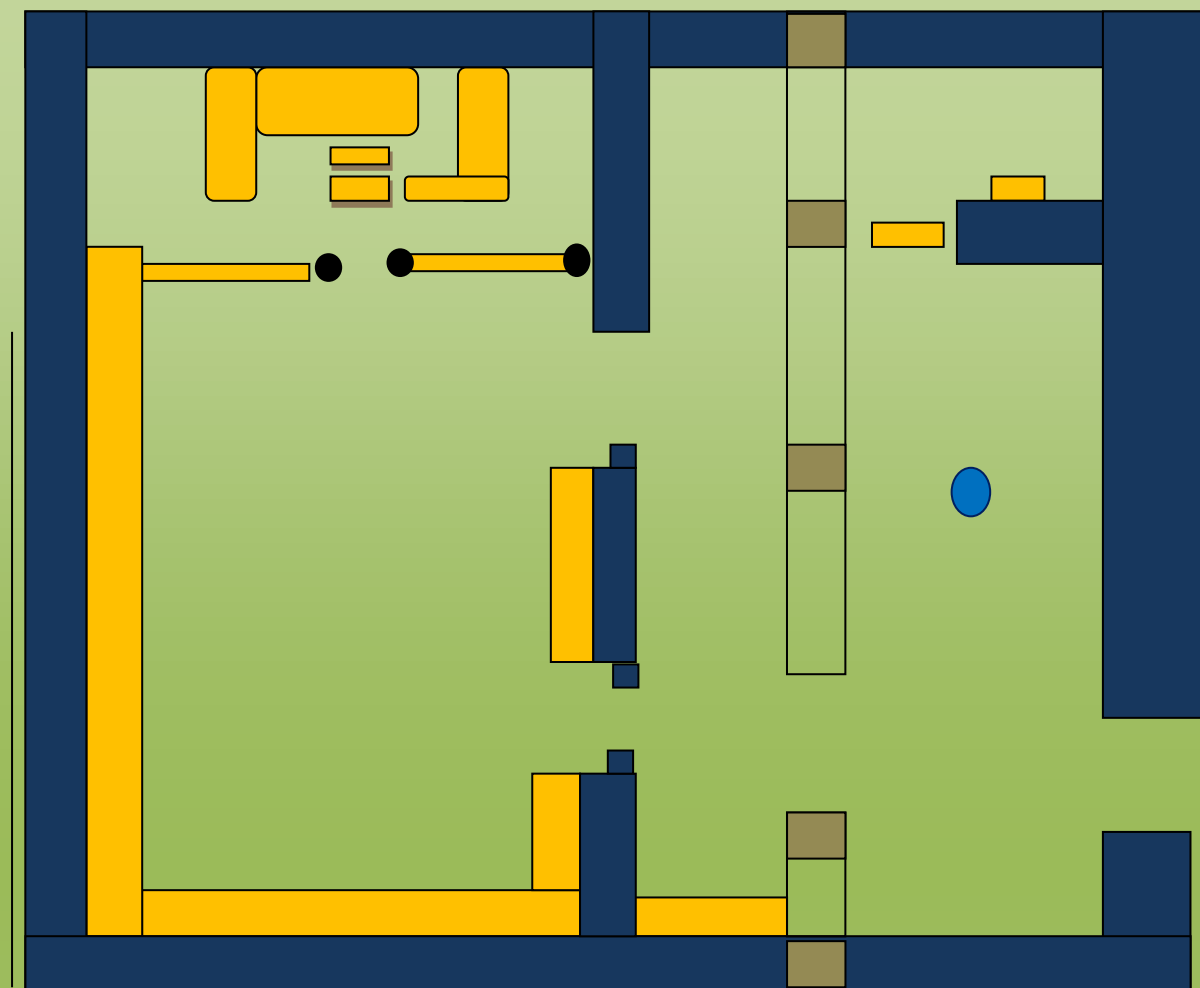
כ	י	ט	ח	ז	ו	ה	ד	ג	ב	א
ק	ש	ר	פ	ע	ס	נ	מ	ל		

בית הכנסת (11)

הערה למורה: משימה זו יש לתת לתלמידים לפני נתינת הכרטיסייה המפנה למערת המגורים.

מבוסס על תרשים של צבי אילן שחפר באתר.

מאגר מים

בור מים

מערות
מסתור

לפניכם תרשים של המבנה הציבורי שמולו אתם עומדים.

● זהו את תפקידו של כל חדר ושל כל מתקן שבמבנה.

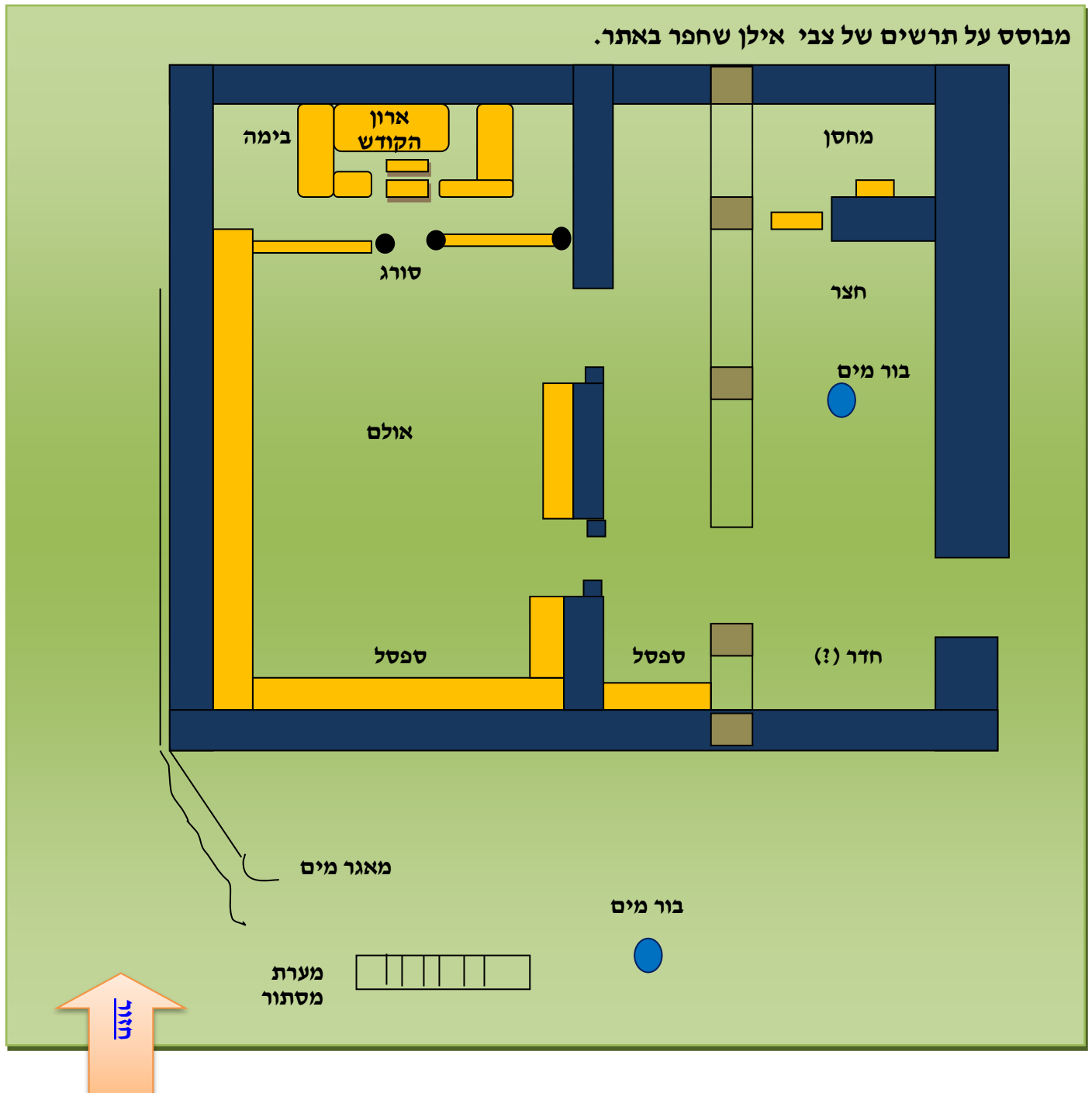
● למה שימש המבנה כולו – על-פי שימושי החדרים והמתקנים השונים?

פתרון כתב החידה

ברוכים הבאים לחורבת ענים. ענים הוא יישוב של לוויים, מתקופת המשנה והתלמוד, ששכן בדרום הר חברון והתפרנס בעיקר מחקלאות. מדוע לוויים, שאמורים להתפרנס מעבודה בבית המקדש, מתפרנסים מחקלאות?

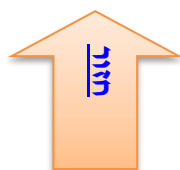
פתרון תרשים בית הכנסת בחורבת ענים

חורבת ענים – זיהוי אתרים שבתמונה (13)

חורבת ענים, צילום: סטפני גרומן, [מתוך: ויקיפדיה](#)

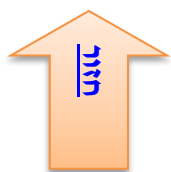

המורה יפרוס מפה באזור הבימה של בית הכנסת, יסדר נרות, בקבוק תירוש וכוס לקידוש (וכוסות נוספות לחלוקה) ומגש שעליו חלה מכוסה ויבצע את פעולת הקידוש.

שאלות

- מה הקשר בין הפעולה לבין המקום?
- מה הקשר בין מרכיבי הטקס לחיי האנשים במקום?
- הקראה מהתנ"ך, [מדברים יא, יג-טו](#). למה הפסוקים האלה מופיעים בטקס דתי (קריאת שמע – שלוש פעמים ביום)?

יש להביא את התלמידים לידי הבנה ששני תחומים אלה – התפילה: הכמיהה למטר השמים; והשמחה בשנה מבורכת המאפשרת את המזון (הבסיסי ביותר לקיום האדם) – חשובים בחיי החקלאי בתקופות קדומות כמו גם היום ושיש קשר ביניהם.

המסר הערכי: באחריותי לחזק את הזיקה שלי למורשת התרבותית של עם ישראל, הנטועה בהר, כיסוד לזהות היהודית והלאומית שלי, בגילוי סובלנות למגוון הדעות שבחברה הישראלית.

כללי שיחה

- א. שיחה במעגל.
- ב. דיבור ברשות.
- ג. משפט קצר.
- ד. הקשבה.
- ה. תגובה עניינית ולא-שיפוטית.

שאלות מנחות

חלק משמעותי בזהות היהודית והלאומית שלנו נובע מערכים תרבותיים-רוחניים ששורשיהם ברצועת ההר.

1. איזה דבר חדש עבורך למדנו היום ביש"מ?
2. אילו דברים ראינו היום ביש"מ המבטאים את הקשר בין התרבות החומרית בהר לתרבות הרוחנית של עם ישראל?
3. התרבות הרוחנית מלווה את עם ישראל לאורך הדורות ומתבטאת במועדים, בחגים, בטקסים, בשפה. מה זה מלמד? מה זה אומר לגבינו היום?
4. בחברה הישראלית יש הסכמה שההר הוא ערש האומה היהודית. עם זאת, גורלו של האזור בעידן של שלום שנוי במחלוקת. מהי המחלוקת? (יש לכוון לדעות הרווחות)

אפשר לציין כי אנחנו קרובים לעיר חברון, שמכונה גם "עיר האבות". היום עיר זו מאוכלסת ברובה בערבים פלשתינאים. יישובים ערביים אחרים באזור משמרים שמות של יישובים יהודיים מתקופות קדומות, כגון: כרמל, מעון, זיף, יוטה ועוד (ראו ביהושע טו – פרק המציין את נחלת יהודה).

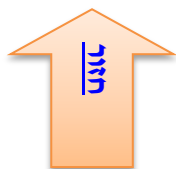
- **חסידי ארץ ישראל השלמה**: רוב הזרם הדתי-ציוני, "גוש אמונים", הרואה במדינת ישראל שלב בתהליך הגאולה של עם ישראל בארץ ישראל, שלב שאין לעצור בו עד השלמתו המלאה.
- **המפלגות החילוניות-ימניות**: קבוצה זו טוענת שיש לישראל צורך לשמור על מרחב ביטחוני מרבי להגנתה, עד אשר הערבים יכירו באמת ובתמים בזכותו של העם היהודי למדינה עצמאית בארץ ישראל.

- **חסידי הפשרה הטריטוריאלית:** מאמינים כי השמירה על אופייה היהודי-דמוקרטי של מדינת ישראל ועל ביטחונה הלאומי תתאפשר דווקא בתנאים אזוריים שיוצרים הסכמי קבע המעוגנים בהחלטות בינלאומיות, בנוסף לתנאים אחרים, כמו עליונות צבאית.
- **חסידי שתי מדינות:** יש צורך לוותר על חלקים מארץ ישראל במטרה לשמור על רוב יהודי בתחומי הארץ.

5. באילו מצבים באה לידי ביטוי מחלוקת בחיי היומיום שלנו וכיצד אתה נוהג במקרים אלה?

6. כיצד עלינו לנהוג בבעלי דעות המנוגדות לדעותינו? מדוע?

המורה יסיים בשיר "[השביל שלך](#)", מאת חמי רודנר.

ביבליוגרפיה מומלצת

- אביצור, שמואל (1976), **אדם ועמלו**, אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני יצור בא"י, ירושלים: כרטא.
- אייל, דודסון (2008) (עורך), **בנתיבות השפלה והרי יהודה, ירושלים: יד יצחק בן-צבי**.
- בן-יעקב, יוחנן (1995), **אהבת נוף וזיקת מולדת – לקט קטעי מקרא ועיון למדריך ולמסייר בארץ ישראל**, בית ספר שדה כפר-עציון.
- ברושי, מגן (1985), "על היין בארץ ישראל הקדומה", בתוך: רחבעם, זאבי, שמואל, אביצור, איתן, איילון ועוזה, זבולון (עורכים), **ספריית אדם ועמלו**, תל-אביב: מוזיאון ארץ ישראל.
- דוד עמית (1993), "על מקור תכניותיהם של בתי-הכנסת בדרום הר-יהודה", **קתדרה**, 68, ירושלים: יד בן-צבי.
- הופמן, יאיר (1999), "ספר ישעיה", בתוך: גרשון, גליל (עורך ראשי), **עולם התנ"ך**, תל-אביב: דברי הימים.
- הראובני, נגה (1980), **טבע ונוף במורשת ישראל**, פרק א', נאות קדומים, השמורה האומית של טבע הארץ במקורות ישראל.
- הראל, מנשה (2005), **קדמוניות נופי ארץ ישראל – הביוגרפיה של העם על-פי הגאוגרפיה של הארץ**, אור-יהודה: זמורה-ביתן.
- צבי, אילן (1991), **בתי כנסת קדומים בארץ ישראל**, קריית-אונו: משרד הביטחון.
- רות, פלג (2002) (עורכת), **ההר המרכזי, ירושלים: משרד החינוך ויד יצחק בן-צבי**.
- שפניר, יוסי ורוזנסון, ישראל (תשס"ג), **מקורות על מקומות – מורשת ישראל בשדה**, ירושלים: החברה להגנת הטבע בשיתוף מינהל חברה ונוער, גף של"ח.

קישורים אינטרנטיים נוספים

[בית הכנסת בתקופת בית שני – אופיו והתפתחותו](#) – מט"ח.

[בתי כנסת עתיקים בארץ ישראל](#) – ויקיפדיה.

[הרהורים על התנחלות בני ישראל בהר](#) – דן אבידן (מאמר).

[חקלאות מדרגות מסורתית – תרשים](#).

[יער יתיר](#) – מסלולרי.

[יער יתיר באתר קק"ל](#).

[ניבנכון](#) – ניבים, מטבעות לשון ופתגמים.

[על סגנון הבניה של בתי הכנסת בדרום הר חברון](#), חיים ויסמן – מאמר

